

Євразійський Союз: вперед у минуле?

Олексій ПОЛТОРАКОВ,
кандидат політичних наук,
Інститут української політики

Євген МАГДА,
кандидат політичних наук,
доцент, Видавничо-
поліграфічний інститут
НТУУ КПІ

Я вважаю, що ми прийшли після інших для того, щоб робити краще за них, щоб не впадати в їхні помилки, у їхні омани та марновірства.
Петро Чаадаєв, «Апология божевільного», 1837 р.

Розуміння геостратегічного розвитку пострадянського (євразійського) «простору СНД», у контексті розгляду останнього як відносно єдиного цілого, передбачає його одночасне бачення в аспектах стадіальності, багатолінійності та дискретності. Відповідно, розвиток процесів регіонального співробітництва на просторі СНД слід розглядати, передусім, у контексті трьох взаємопов'язаних тенденцій – (1) дезінтеграційної, (2) реінтеграційної та (3) суто інтеграційної¹. Ці загальні тенденції втілюються в конкретні процеси та проекти «різнорівневої та різношвидкісної інтеграції». Похідною розвитку процесів різношвидкісної та різношвидкісної інтеграції є значна кількість міжнародних організацій, які різною мірою залучають держави регіону (в окремих випадках – навіть держави-сусіди на кшталт Китаю) та охоплюють практично всі сфери співробітництва (передусім – геополітичні та гео економічні). Прагнення відстояти державну незалежність і суверенітет, модернізувати економіку, не бути осторонь магістральних трендів розвитку міжнародного життя, підвищити міжнародно-політичний авторитет – залишаються основними рушійними силами взаємодії колишніх радянських республік на загально регіональному (СНД), субрегіональному (ОДКБ, ЄврАзЕС та ін.) і трансрегіональному (ШОС і т.п.) рівнях діалогу. Природно, що кожна країна пострадянського простору переслідує власні цілі та використовує для цього певний (інколи – достатньо специфічний) інструментарій.

Росія знову зосереджується?

Росії дорікають у тому, що вона ізолюється та мовчить перед обличчям таких фактів, які не гармоніюють ні із правом, ні зі справедливістю. Кажуть, що Росія гнівається. Росія не гнівається, Росія зосереджується.

Князь Олександр Горчаков, серпень 1856 р.²

У січні 2012 р. черговий раз переобраний Президентом РФ В. Путін повторив знамениті слова російського міністра закордонних справ князя О. Горчакова в назві своєї програмної зовнішньополітичної статті «Росія зосереджується – виклики, на які ми повинні відповісти»³. Відзначаючи непросте становище, у якому перебуває країна в результаті «глибокого спаду, який пішов за крахом тоталітарної моделі соціалізму й розпадом Радянського Союзу», а також у зв'язку з кризовими явищами у світовій економіці, геополітик зазначав: «Росія не та країна, яка відступає перед викликами. Росія зосереджується, збирається із силами й гідно відповідає на будь-які виклики. Долає випробування й завжди перемагає... Тільки від нас залежить, як ми відповімо на сьогоднішні виклики і як використовуємо свій шанс, щоб зміцнити себе й своє положення у світі, який швидко змінюється».

В Указі Президента РФ «Про заходи щодо реалізації зовнішньополітичного курсу Російської Федерації» (7 травня 2012 р.) перераховано основні завдання російської зовнішньої політики. Першим із них названо необхідність «сприяти створенню сприятливих зовнішніх умов для довгострокового розвитку Російської Федерації, модернізації її економіки, зміцненню позицій Росії як рівноправного партнера на світових ринках». Відповідно, прагнення РФ до відновлення та посилення впливу на пострадянському просторі за допомогою низки різноманітних інструментів залишається одним із ключових завдань її зовнішньої політики – поруч із суто європейським вектором.

Варто нагадати, що принаймні з кінця XVII ст. Російська держава торувала собі шлях на європейську міжнародно-політичну арену в різний спосіб. Характерно, що після повалення монархії Романових і приходу до влади більшовиків у 1917 р. магістральний шлях не змінився, проте зазнало коригувань ідеологічне підґрунтя. Період до Другої світової війни був позначений економічною модернізацією та прагненням подолати наслідки руйнівної громадянської війни. Повоєнне врегулювання надало потенціалові СРСР гідне місце у світовій таблиці про ранги держав, зважаючи на його економічну та військову потужність. Але час показав економічну та ідеологічну, воєнно-політичну та моральну неспроможність СРСР. Закономірне руйнування наддержави зали-

шило нелегкий спадок, у тому числі й геополітичний.

Навіть російські експерти давно вказують на високий ступінь непевності в зовнішній політиці Росії⁴, відсутність ясності, куди йде РФ і яку державність розбудовує. Чи вважає вона себе спадкоємицею російської та/чи радянської імперії – або національною державою; де вона починається та де закінчується, хто її союзники та/або партнери, де вона вбачає потенційні загрози та виклики?⁵ У цьому сенсі показовими є «Мюнхенська промова» В. Путіна (2007), ідея «перезавантаження» відносин США та РФ, проект Договору про європейську безпеку, що слабо корелювалися між собою.

Проте, останнім часом регіональна стратегія Росії щодо пострадянського простору набуває все чіткішого та ціліснішого виміру. Яскравим проявом стала акцентуація інтеграційного дискурсу на проекті Євразійського Союзу, концепт якого знаходиться «на перетині» одразу кількох гео економічних проектів – ЄврАзЕС, ЄП, МС.

Ключовий інструмент сьогодишнього зовнішньополітичного арсеналу Росії – інституційне оформлення та закріплення впливу РФ у середовищі пострадянських країн та країн азіатсько-тихоокеанського регіону. Маємо на увазі створення регіональних організацій економічного (ЄврАзЕС), військового (ОДКБ) чи універсального характеру (ШОС).

Між ЄврАзЕС і ШОС: євразійська інтеграція в трансрегіональному контексті

Треба зізнатися, що посада російського Бога – не синекура.

Федір Тютчев (1803-1873), російський поет і дипломат

Можна погодитися з російськими експертами, що найуспішнішим гео економічним проектом у рамках СНД є створення та розвиток Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). Разом із тим, варто відзначити, що створення ЄврАзЕС 2001 р. було трохи запізним, адже ідея виникла у казахських дипломатів ще 1992 року. Однак на той час головна мета Росії вбачалася президентом Б. Єльциним у зближенні з європейськими країнами, а центральноазійські сусіди Казахстану надавали перевагу моделі «центрально-азійського регіоналізму» (утіленням якої став проект ЦАС). Тож ідея була сприйнята нейтрально-негативно⁶.

Пізніше – у контексті відсутності реальних успіхів реалізації означених проектів – ідею ЄврАзЕС було реанімовано та 1995 р. створено Митний союз кількох країн СНД. Цей крок заклав фундамент для ЄврАзЕС. Через кілька місяців після першого обрання на пост Президента РФ В. Путін запропонував перетворити цю «сплячу красуню» на Євразійське економічне співтовариство, що й було зроблено наприкінці 2000 року. В Астані 10 жовтня президенти Білорусі, Казахстану, Киргизії, Росії й Таджикистану підписали відповідний договір.

Низка чинників надають ЄврАзЕС ознак певного трампліну до створення Євразійського Союзу. По-перше, його, як зазначалося вище, визнають найбільш дієвим серед усіх міжнародних організацій на пострадян-

ському просторі. По-друге, реальних конкурентів впливу Кремля там немає і не буде (на відміну від ШОС, де Пекін без надмірного напруження переграє Москву).

Наступним етапом інтеграції вбачається Євразійський економічний союз (ЄаЕС), задуманий як аналог Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) до його перетворення на Євросоюз⁷. Створити ЄаЕС планується до 2015 р.; у порівнянні з ЄврАзЕС та ЄП він передбачає глибшу інтеграцію, включаючи єдину тарифну політику та банківську систему, гармонізацію трудового та міграційного законодавства, а також спільну політику охорони кордонів. У цьому разі, як і в Євросоюзі, буде створено такі наднаціональні органи, як Рада голів держав і голів урядів – найвищий політичний орган, а також Парламент ЄаЕС – найвищий консультативно-дорадчий орган тощо.

Натомість ШОС розвивається явно не за бажаним для Росії вектором. Ще в середині 2000-х рр. Росія була головним промотором трансформації ШОС на своєрідний євразійський еквівалент ОБСЄ, а в перспективі – альтернативу НАТО. Проти цього виступив Китай, який натомість вельми успішно лобював гео економічний вимір співпраці. У першу чергу йдеться про постачання енергоносіїв країнами ЦА (Казахстаном, Узбекистаном, Туркменістаном), а також про будівництво трубопроводів до Європи в обхід російської території. Зазначені країни ЦА фактично перетворилися на конкурентів РФ у боротьбі за китайські та європейські інвестиції та ринки. Китай може впливати на ціни на енергоносії всіх регіональних експортерів – причому не тільки Казахстану, Узбекистану або Туркменістану, а й – принаймні опосередковано – навіть Росії. Адже економіки цих країн є вельми залежними від експортних прибутків.

Досвід ШОС унаочнює тенденцію не лише до загострення конкуренції між РФ і Китаєм на євразійському просторі. Росії потрібен китайський ринок енергоносіїв, і бажано без конкурентів, але Китай такий стан справ не влаштує⁸.

Так, останній саміт ШОС, що відбувся на початку червня 2012 р. в Пекіні, засвідчив: пошук подальших шляхів співпраці пробуксовує. Адже РФ блокує економічно орієнтовані проекти Китаю, а той, відповідно, – політично орієнтовані проекти РФ. В останній день саміту Ху Цзіньтао оголосив про намір Китаю виділити членам ШОС кредит у розмірі 10 млрд. дол. та організувати масштабні освітні проекти з навчання студентів і підвищення кваліфікації. Чи може Москва запропонувати адекватну відповідь подібним ініціативам – питання майже риторичне.

Євразія в пошуках себе: ідеологія регіональної ідентичності

Заперечення Росії в ім'я людства
є пограбування людства.

Микола Бердяєв, «Доля Росії», 1918

У дуже непростому трансрегіональному контексті перспективний Євразійський Союз виглядає адекватною альтернативою ШОС причому не тільки гео економічною, оскільки має певні переваги завдяки ідеологічному

забарвленню. «Євразійство» як напрям суспільно-політичної думки в Росії має глибокі корені (сягаючи «слов'янофільства» 1840-х рр.⁹), що відкриває великі можливості для пропаганди Євразійського Союзу як оплоту, альтернативи всьому західному, чужому, як засобу виживання чи кінцевого пункту в пошуках самоідентифікації.

Базоване на напрацюваннях таких мислителів, як М. Данилевський, В. Ламанський, К. Леонтьєв та інші, євразійство вже як не тільки філософсько-історіософська (якою було «слов'янофільство»), а також як ідеологічна течія відкрило новий етап у розвитку концепції «Євразії» як геокультурного феномена та поставило собі за мету вивчення «культурної особистості» Росії в загальному контексті – передусім геокультурному, але також геополітичному і, певним чином, геокономічному.

Євразійство, що набуло особливої популярності в середовищі російської еміграції, остаточно оформилося як цілісна історіософсько-ідеологічна течія після публікації в 1921 р. збірки «Исход к Востоку»¹⁰, воно стало реакцією російської національної самосвідомості на національну катастрофу. Спротив комунізму не має перспектив доти, доки не буде усвідомлено небезпеку європеїзації Росії та необхідність самобутнього шляху розвитку.

Передумовою відродження Росії вважалося відновлення колишніх державних кордонів, збереження культурно-психологічної єдності народів Євразії, захист православ'я як творчого шляху, що поєднує еллінізм і візантійство. Єдність цих трьох постулатів залишало євразійство живим і плідним. Спрощення та систематизація призвели до його розколу та деградації.

Лев Гумільов, радянський етнограф і географ, певною мірою вдихнув нове життя в ідеї євразійства¹¹, завдяки чому вони отримали значну популярність на початку ХХІ століття.

Тож нині існує кілька організацій, які заявляють про те, що є спадкоємцями класичного євразійства. Досить згадати прізвище Дугіна, рух «Молода Євразія», Московський євразійський клуб.

Геоенергетична наддержава: енергетика (для) Євразійського Союзу

Торгувати ресурсами – це торгувати своєю батьківщиною.

Йосип Сталін

Політико-ідеологічна складова сучасного євразійства є доволі потужною. Численні російські експерти впевнено називають Євразійський Союз головною метою зовнішньополітичних зусиль РФ. І хоча нині глибокі форми інтеграції характерні лише для трьох країн – Білорусі, Казахстану та Росії в рамках Митного союзу та ЄЄП, потенційно складовою Євразійського співтовариства можуть стати Україна, Молдова, Таджикистан, Узбекистан та ін. Однак, експерти застерігають – інтеграція Таджикистану чи Киргизії, що балансують на межі failed states, може спричинити більше проблем, ніж переваг.

Бажання відновити статус наддержави за рахунок ідеології є для РФ не єдиною причиною прагнути до створення повноцінного Євразійського Союзу. Другим

важливим фактором «за» є геоенергетичний чинник – а надто в контексті суперництва Росії та Китаю. Однак переваги, які може отримати РФ від Євразійського енергетичного співробітництва, цим не обмежуються. Геоенергетичний і геополітичний фактори гармонійно поєднуються в уже відомій формулі «енергетичної наддержави»¹².

Утім, необхідних ресурсів для підтримання цього статусу не так і багато. У сучасних умовах видобуток нафти та газу є процесом із постійно зростаючим рівнем складності, у технології інвестуються мільярди доларів. Тому можна з упевненістю стверджувати, що рік за роком видобуток і транзит нафти та газу стають усе більш наукоємними продуктами. Якщо на кожну видобуту тунну нафти західних компаній припадає 1 дол. витрат на наукові розробки, то для російської нафти цей показник – лише 0,2 долара. Саме тому ефективність російських компаній становить третину від ефективності американських.

Будівництво енергетичної наддержави – амбітний проект, який міг би стати каталізатором технологічних інновацій. Насправді ж, термін залишився синонімом російських нереалізованих амбіцій та імперських настроїв. У своїй програмній статті на початку 2012 р. тоді ще кандидат у Президенти РФ В. Путін відзначив кілька пріоритетних напрямів економіки, які, на його думку, потребують кардинального технічного переозброєння та посиленої уваги держави¹³. Ідеться про фармацевтику, високотехнологічну хімію, композитні та неметалеві матеріали, авіаційну промисловість, інформаційно-комунікаційні технології, нанотехнології. Мета – створення галузевих холдингів (на кшталт «Газпрому») в усіх галузях. Нафтогазової промисловості у вищеванеданому переліку немає. Поряд із визнанням сировинного характеру російської економіки, оминається проблема технічної відсталості галузі, яка є основним джерелом надходжень до російського бюджету.

Отже, Євразійський Союз та його потенційна комісія із сировинних ресурсів матиме за основну мету вирішення проблем, насамперед, російського нафтогазового комплексу. Відкриється доступ до родовищ (хоча б каспійських), технологій їх розроблення (в Україні добре розвинена власна газовидобувна галузь та є достатньо спеціалістів), шляхів транзиту (очевидно, модернізувати білоруську та українську ГТС простіше та дешевше, ніж будувати «Південний потік»), зрештою, зовнішніх ринків. Намагання Китаю отримати ресурси дешевше у Казахстані, Узбекистані чи Туркменістані зведуться нанівець завдяки, скажімо, угоді про єдині умови продажу енергоресурсів. Безперечно, до перерозподілу прибутків від експорту вуглеводнів не дійде, але Москва триматиме руку на пульсі всіх союзних держав.

Замість висновків

Ми маємо бути вдячні Богові, що він створив світ так, що все просте – правда, а все хибне – неправда.

Григорій Сковорода

Упродовж двох десятиріч співіснування «простору СНД» його ключові актори випробували численні

проекти регіональної інтеграції. Більшість із них орієнтовані переважно на короткотермінову чи середньотермінову перспективу. Анонсований проект Євразійського Союзу розрахований на середньо- (у гео економічному вимірі ЄаЕС) та довготермінову (у геополітичному вимірі Євразійського Союзу) перспективу.

Наразі економіко-політичні реалії геоінтеграційних процесів на просторі СНД відстають від їхнього нормативно-правового оформлення. Фактично навіть «серцеві» країни євразійської інтеграції (т.зв. євразійська трійка) тільки закінчили перший етап інтеграції – формування зони вільної торгівлі.

Ідея Євразійського Союзу як найвищого рівня регіональної інтеграції (після ЗВТ і МС), теоретично запропонована Казахстаном ще на початку 1990-х рр., була підтримана та презентована Росією відносно недавно. Відповідно, вона достатньо міцно закріпилася як у владно-політичному, так і експертно-економічному дискурсах – у першу чергу, через те, що не є абсолютно новою і так чи інакше представники пострадянських еліт із нею знайомі. Крім того, проект може розраховувати на досить потужне політико-ідеологічне лобі в тих країнах, де залишаються сильними настрої ностальгії за часами СРСР.

Проте відсутність загального – парадигмального – бачення кінцевого результату реалізації проекту та досить аморфне дефініціювання його місця в системі міжнародних організацій на пострадянському просторі робить перспективу його реалізації доволі примарною.

З одного боку, В. Путін відзначав, що не йдеться про реконструкцію СРСР у новій оболонці. Але більшість експертів побачили саме такий підтекст. Російський президент також наголосив, що не йдеться про дублювання функцій СНД і кожне об'єднання має свою нішу. Зважаючи на низьку ефективність СНД, може йтися лише про його розпуск чи трансформацію в інший міжна-

родний проект. Значна кількість інтеграційних структур породжує цілий спектр проблем – починаючи від дублювання функцій і закінчуючи нормативними протиріччями.

З іншого боку, В. Путін також поставив ще не створений Євразійський Союз на один щабель із ЄС, що свідчить про стратегічне бачення майбутньої організації – із

наднаціональними структурами, єдиною валютою, скоординованою політикою в широкому діапазоні питань, спільним бюджетом. Але такий ступінь інтеграції лякає потенційні країни-учасниці, які лише два десятиріччя тому отримали шанс на побудову суверенної держави. З іншого боку, навіть ключові актори потенційного інтеграційного об'єднання мають системні характеристики, що суттєво різняться – починаючи від геополітичної та гео економічної (за векторами та рівнями політичного й економічного розвитку) і закінчуючи геокультурною (зокрема, етноконфесійною) специфікою.

Відповідно, Україна з обережністю ставиться до проектів євразійської інтеграції. Адже вітчизняна економіка залишається більш ніж уразливою для російської «енергетичної дипломатії» – і, відповідно, участь у тісній інтеграції з РФ може обернутися не тільки опосередкованими серйозними втратами для бюджету країни, а й для значної частки суверенітету. Крім того, ті переваги, які надає для нас у коротко- та середньостроковій перспективі участь у ЄврАзЕС чи ЄаЕС аж ніяк не очевидні у довгостроковій перспективі.

Виходячи з цих послань, національні інтереси України полягають у тому, щоб зберегти як стратегічні відносини з партнерами – з одного боку, так і диверсифікованість і багатовекторність зовнішньоекономічного співробітництва – з іншого. Відповідно, формат взаємин України з інтеграційними проектами на просторі СНД повинен мати характер дійсно «особливих відносин».

¹ Див. Полтораков О. Євразійський регіоналізм: неоднозначні перспективи розвитку простору СНД // *Зовнішні справи*. – 2012. – № 6.

² Див. Лопатников В. «Россия сосредотачивается». К 200-летию со дня рождения А.М. Горькова // *Международная жизнь*. – 1998. – № 10.

³ Путин В. Россия сосредотачивается – вызовы, на которые мы должны ответить // *«Известия»*, 16.01.2012.

⁴ Лукин А. Внешняя политика России: необходим курс на сосредоточение // *Международная жизнь*. – 2012. – № 9.

⁵ Див. Петровский В.Е. *Россия и мир: избавляясь от имперской ностальгии*. – Lambert Academic Publishing, 2011.; Казанцев А.А. *Либеральный подход к внешней политике России. Заметки на полях книги Владимира Петровского* // ПОЛИС. Политические исследования. – 2012. – № 2.

⁶ *Международные отношения в Центральной Азии: События и документы (Учебное пособие для студентов вузов) / отв. ред.*

А.Д. Богатуров. – М.: Аспект Пресс, 2011. – С. 233-235.

⁷ Пор.: Мирзаханян С. «Наднациональное»: из Европы в Евразию // *Международная жизнь*. – 2012. – № 9.

⁸ Храмухин А. Евразийский союз даст России больше, чем слишком прагматичный ШОС // *РИА-Новости*, 14.06.2012.

⁹ Див. Литич Т.И. К характеристике славянофильства // *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Сер.: философия, социология, право*. – 2008. – Т. 8, № 4.

¹⁰ *Исход к Востоку: Предчувствия и свершения: Утверждение евразийцев*. Кн. 1. – София, 1921.

¹¹ Див. Гумилев Л.Н. *Если Россия будет спасена, то только через евразийство* // *Начала*. – 1992. – № 4.

¹² Пор. Гривач А., Денисов А. *Успехи и неудачи «энергетической сверхдержавы»* // *Россия в глобальной политике*. – 2008. – № 2.

¹³ Путин В. Нам нужна новая экономика // *«Ведомости»*, 30.01.2012.